

УДК 599.4(47)

НІЧНИЦЯ ДОВГОВУХА ТА КАЖАН ПІВНІЧНИЙ (MAMMALIA, CHIROPTERA) НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ

В. Ф. Покин'череда¹, І. В. Загороднюк², Т. Постава³, М. Лабоха³, В. В. Покин'череда⁴

¹ Карпатський біосферний заповідник, вул. Красне Плесо 77, Рахів, 295800, Україна

² Інститут зоології НАН України, вул. Хмельницького 15, Київ, 252030, Україна

³ Центр хіроптерологічної інформації, вул. Славковська 17, Краків, 31016, Польща

⁴ Міжнародний Соломонів університет, вул. Голосіївська 11-А, Київ, 252039, Україна

Отримано 11 січня 1997

Ночница длинноухая и кожан северный (Mammalia, Chiroptera) на Западе Украины. Покин'череда В. Ф., Загороднюк И.В., Постава Т., Лабоха М., Покин'череда В. В. — Новые находки редких видов рукокрылых на заповедных территориях Восточных Карпат получены с использованием ультразвуковых детекторов (*E. nilssoni*) и ловчих сетей (*M. bechsteini*). Приведены результаты анализа всех известных находок этих видов в западных областях Украины как в пространстве, так и во времени. Современное распространение *Myotis bechsteini* связано с ареалами буков (Закарпатье, Прикарпатье и Подолия), а ареал *Eptesicus nilssoni* связан с бореальными сообществами Полесья и Карпат. *Myotis bechsteini* — редкий вид с относительно устойчивым обилием, а *Eptesicus nilssoni* характеризуется постоянным снижением численности и сокращением ареала.

Ключевые слова: рукокрылые, распространение, Украина.

Myotis² bechsteini and *Eptesicus nilssoni* (Mammalia, Chiroptera) in the West of Ukraine. Pokyn'chereda V. F., Zagorodniuk I. V., Postawa T., Labocha M., Pokyn'chereda V. V. — Information on new findings of two rare bat species on the reserved massifs of the Eastern Carpathians is given. New records were obtained using bat detector (*E. nilssoni*) and bat nets (*M. bechsteini*). Analysis of all known records of these species in the western regions of Ukraine in a space as well as in a time is given using original, literature and museum data. Modern distribution of *Myotis bechsteini* is related with the range of beech forests (Transcarpathians, Northern Carpathians and Podillia), and range of *Eptesicus nilssoni* is related with boreal communities of Polissia and Carpathians. Both species are the most rare and endangered bat species in the Ukrainian fauna, and they need protection. *Myotis bechsteini* is rare species with relatively stable abundance, and *Eptesicus nilssoni* is characterized by population decline.

Key words: bats, geographic distribution, Ukraine.

Вступ

Нічниця довговуха (*Myotis bechsteini* Kuhl, 1817) та кажан північний (*Eptesicus nilssoni* Schreber, 1774) належать до рідкісних видів кажанів України (Абеленцев, Попов, 1956; Червона книга..., 1994). Більшість їх достовірних знахідок на території України відома переважно із західних областей, зокрема, з Карпатського регіону, однак їх чисельність тут, ймовірно, не перевищує кількох десятків особин (Крочко, 1992). За рейтинговими оцінками багаторічних змін частки видів у зоологічних зібраннях (Загороднюк, Ткач, 1996) обидва ці види відносяться до найрідкісніших в Україні видів ссавців. Мета цієї роботи — оцінка сучасного стану чисельності та реконструкція ареалів двох рідкісних видів кажанів лісового фауністичного ядра на підставі оригінальних даних, аналізу зоологічних зібрань та наявної наукової літератури, а також перегляд їх охоронного статусу за категоріями Червоної книги. Матеріали цього дослідження доповідались на Міжнародній конференції щодо кажанів Карпатського регіону (1996, Краків).

Матеріал та методи

В основу дослідження покладено результати оригінальних польових досліджень, опрацювання основних зоологічних колекцій та аналіз всієї доступної літератури щодо знахідок рідкісних видів

кажанів в межах території України та суміжних країн. Польові дослідження проведені протягом 1987–1997 рр. на території усіх заповідних ділянок Карпатського біосферного заповідника. Основу всіх попередніх досліджень склали обліки кажанів під час їх зимівлі у печерах, зокрема у печерній системі “Дружба” та низки невеликих підземних порожнинах Угольського масиву КБЗ (Тячівський р-н Закарпаття). У серпні 1996 р. проведено дослідження хіроптерофауни Угольського масиву з використанням сучасних методів дослідження, а саме ультразвукових детекторів та хіроптерологічних сіток. Обстеження ультразвуковими детекторами “D-100” та “D-200” (фірма “Pettersson”, Швеція) проводили на маршрутах та біля скельних виходів, сітки виставляли над потоками та поблизу печер і скель протягом перших 4–5 год. від початку сутінок. Опрацьовано фондові колекції 3 головних зоологічних музеїв: Державного природознавчого музею НАНУ (ДПМ, Львів), Національного науково-природознавчого музею (ННПМ, Київ) та Зоологічного музею Київського університету ім. Тараса Шевченка (ЗМКУ). Виміри тіла тварин знято та опрацьовано за загальноприйнятими методиками (табл. 2).

Myotis bechsteini Kuhl, 1817 — нічниця довговуха

Впродовж останніх 45 років, власне протягом 1949–1992 рр., в Україні виявлено лише близько 15 особин нічниці довговухої (Червона книга..., 1994). Більшість з цих знахідок довговухої нічниці відноситься до регіону Українських Карпат. Зокрема вид зареєстрований на Закарпатті Ю. Крочком (1975; 1990) та В. Ткачем (1987) на окол. с. Глибока Ужгородського р-ну, а також на прилеглих до Карпат рівнинних ділянках Львівщини, в Медових печерах та Страдчанських катакомбах (табл. 1).

За даними К. Татарінова (1953, 1967), за період 1949–1964 рр. в Україні здобуто всього 8 особин (табл. 1). Всі вони, окрім однієї, виявились самцями і походили з Львівщини. Знахідки виду в зимовий період дозволяли сподіватись

Таблиця 1. Реєстрації *Myotis bechsteini* на території України (хронологічний порядок)
Table 1. Records of *Myotis bechsteini* in the territory of Ukraine (in chronological order)

Рік (дата)	Місцевість	Коментар	Джерело
1910?	с. Хрустове у Придністров'ї (Молдова)	n=? (кол. "Ольгопільський уїзд Подільської губ. ")	Браунер, 1911
1949 (08.12), 1950 (06.01)	Медові печери на східній окол. Львова	n=2 (самці); на зимівлі; 1 екз. зберігається в ДПМ (№1042, leg. К. Татарінов)	Татарінов, 1951, 1953
1951 (27.01)	окол. с. Страдч на Розточчі (Яворівський р-н Львівщини)	n=2 (самець і самиця); на зимівлі у катакомбах; 1 екз. в ДПМ (№1041/1) та 1 в ЗМКУ (№2859) (leg. Н. Лисенко)	Татарінов, 1953; Абеленцев, Попов, 1956
1952 (15.02)	там само	n=1 (самець); на зимівлі у катакомбах; зберігається в ДПМ (№1041/2, leg. К. Татарінов)	Татарінов, 1953; Абеленцев, Попов, 1956
1956 (15.04)	там само	n=1 (стать — ?); на зимівлі у катакомбах (leg. К. Татарінов)	Татарінов, 1956
1964 (12.11)	окол. с. Страдч на Розточчі (Яворівський р-н Львівщини)	n=2 (самці); на зимівлі у катакомбах (leg. К. Татарінов)	Татарінов, 1967
1973 (лютий) 1974 (13.02)	окол. с. Глибока (Ужгородський р-н Закарпаття) там само	n=1; спостереження на зимівлі в штольні n=1 (самець); здобутий під час зимівлі в штольні	Крочко, 1975 Крочко, 1975
1980 (12.06)	с. Завалля (Кам'янець-Подільський р-н Хмельниччини)	n=1 (самець у кол. ННПМ (№9558/1, leg. О. Пекло), літування в печері "Атлантида"	ця робота
1985 (27.06)	окол. с. Глибоке (Ужгородський р-н Закарпаття)	n=2 (самиця з новонародженим); у дуплі бука; опрацьовані прижиттєво	Крочко, 1990
1986 (02.01)	там само	n=2 (самці); у гроті на зимівлі	Ткач, 1987
1994 (31.03)	ур. "Чурь" в окол. с. Мала Уголька (Тячівський р-н Закарпаття)	n=1 (стать — ?); зимівля у печері "Гніздо" (Угольський масив КБЗ); опрацьовано прижиттєво	Варгович, 1997
1996 (28.06)	там само	n=1 (лактуюча самиця); відлов сіткою; опрацьована прижиттєво	ця робота

Таблиця 2. Виміри та вага тіла *Myotis bechsteini* з території УкраїниTable 2. Body measurements and weight in *Myotis bechsteini* from the territory of Ukraine

Місце знахідки	№	Стать	L	Ca	Pl	Au	FA	Вага	Матеріал або джерело
Медові печери (Львів), 8.12.1949	—	m	47,0	40,0	9,7	24,6	40,7	7,4	Татаринов, 1951, 1953
там само, 6.01.1950	1042	m	46,8	39,9	9,7	24,8	41,1	7,1	ibidem; кол. ДПМ
с. Страдч (Львівщина), 27.01.1951	1041/1	f	47,2	43,8	8,0	26,5	43,0	6,3	Татаринов, 1953; кол. ДПМ
там само, 27.01.1951	2859	m	46,8	47,6	8,8	26,8	43,1	6,8	ibidem; кол. ЗМКУ
там само, 15.02.1952	1041/2	m	42,0	37,0	8,0	24,0	40,0	6,0	ibidem; кол. ДПМ
там само, 12.11.1964	—	m	42,0	43,0	10,0	23,0	44,0	6,7	Татаринов, 1967
там само, 12.11.1964	—	m	48,0	44,0	10,0	25,0	44,0	7,0	ibidem
с. Глибоке (Ужгородський р-н), 1974	—	m	52,0	40,5	—	24,0	40,0	6,3	Крочко, 1975
с. Завалля (Кам'янець-Подільський р-н), 2.06.1980	9558/1	m	42,0	36,0	—	—	—	—	кол. ННПМ; ця робота
ур. Уголька (Закарпаття), 28.06.1996	—	f	—	—	—	—	42,3	8,5	виміри живого екз.; ця робота

на існування тут літніх (материнських) колоній. Єдиною згадкою про існування на території України виводкових колоній *Myotis bechsteini* є повідомлення Ю. Крочка (1990) про знахідку самиці з малям (1–3-денного віку) в дуплі бука на окол. с. Глибоке в Закарпатті.

Протягом 1994–1996 рр., на території Угольського масиву Карпатського біосферного заповідника (КБЗ) знайдено 2 особини нічниці Бехштейна. Перша виявлена на зимівлі у невеликій карстовій печері “Гніздо” у березні 1994 р. (Варгович, 1997). Друга особина здобута в червні 1996 р. хіроптерологічною сіткою серед скельних виходів у буковому пралісі в ур. “Чурь”. Відловлена нічниця виявилася дорослою лактуючою самицею. Виводкові колонії цього виду звичайно розміщуються у дуплах дерев і налічують до 20 особин (Стрелков, 1976). Зважаючи на те, що кормові польоти довговухі нічниці здійснюють на невелику відстань (Крочко, 1990), можна стверджувати про наявність материнської колонії *Myotis bechsteini* на території Угольського заповідного масиву. Ця знахідка підтверджує існування осілої популяції *Myotis bechsteini* у східнокарпатському регіоні.

Очевидно, що широколистяні праліси, переважно букові, є типовим місцем оселення цього виду кажанів, зокрема, в межах України. Всі відомі знахідки *Myotis bechsteini* явно пов'язані з ареалом буків групи *Fagus sylvatica* (s. l.). Єдиним винятком є Крим, що можна пояснити особливостями його букових деревостанів, які є значно сухішими, ніж букові ліси Центральної і Західної Європи та Кавказу (Дидух, 1992). Відомо, що обов'язковою умовою зимівлі цього осілого виду є висока відносна вологість повітря (Głowacinski, 1992). Цілком можливо, що серед втрачених видів ссавців Кримського півострова була і нічниця довговуха.

Сучасні дані не свідчать про скорочення видового ареалу, принаймні в межах української його частини, але чисельність виду дуже низька. Вид є типовим дендрофілом, і нечисленність його знахідок в Україні може визначатись не стільки його рідкісністю, стільки недостатньою вивченістю саме “дуплового” періоду його життя. Майже всі знахідки виду в Україні здійснені на зимівлі в підземних сховищах. В той же час відомо, що нічниця Бехштейна, принаймні, в лагідні зими надає перевагу надземним сховищам — дуплам, скельним щілинам тощо. Невипадкова і відсутність реєстрацій самиць на зимівлі в підземеллях (табл. 1): самиці, ймовірно, консервативніші й більш прив'язані до дуплових оселищ.

Таблиця 3. Реєстрації *Eptesicus nilssoni* у західних областях України*
Table 3. *Eptesicus nilssoni* records in the Eastern regions of Ukraine

Рік (дата)	Місцевість	Коментар	Джерело
1940	с. Ясениця (Турківський р-н Львівщини)	Здобутий Б. Поповим	Абеленцев, 1950
1947 (літо)	хр. Черногора, (Рахівський р-н Закарпаття)*	Спостереження О. Кістяківського на полонині	Абеленцев, 1950
1948 (вересень)	окол. с. Черногорова та Люта (Великоберезнянський р-н Закарпаття)	Спостереження на Лютянській полонині	Абеленцев, 1950; Абеленцев та ін., 1956
1969 (10.06)	Черногора, турбаза Козьмешик (Рахівський р-н Закарпаття)	n=1 (самець № 12588) у кол. ННПМ; leg. Е. Марков, горище турбази	ця робота
1971 (02.02)	окол. с. Ділове (Рахівський р-н Закарпаття)	n=1 (самиця); спостереження на зимівлі у печері	Крочко, 1993
1972 (26.07)	Черногора, біостанція Львівського університету на полонині Менчул-Квасівський (Рахівський р-н Закарпаття)	n=1 (самець № 12587) у кол. ННПМ (leg. Полушина).	ця робота
1979 (15.09)	с. Лумшора (Перечинський р-н Закарпаття)	n=1 (самець); за обшивкою дерев'яного будинку; опрацьований прижиттєво	Крочко, 1993
1985 (09.07)	полонина "Красна" (Міжгірський р-н Закарпаття)	n=1 (самиця); у щілині колиби; опрацьований прижиттєво	Крочко, 1993
1996 (29.06)	оселі в с. Мала Уголька (Тячівський р-н Закарпаття)	n=1; реєстрація за ехосигналом (детектор), Угольський масив КБЗ	ця робота

Примітка. За межами західних областей цей вид відомий в Україні лише за однією неспітвєрдженою знахідкою під Харковом.

Eptesicus nilssoni (Schreber, 1774) — кажан північний

Знахідки цього виду кажанів в межах території України є надзвичайно рідкісними, і дотепер вид відомий у колекціях лише за кількома екземплярами (Загороднюк, Ткач, 1996). Переважна частина реєстрацій кажана північного в Україні походить з Карпатського регіону (Абеленцев, Попов, 1956), однак достовірні знахідки виду в Українських Карпатах не відмічалися протягом останнього десятиліття. Нами *Eptesicus nilssoni* виявлений під час детекторного прослухування ефіру в околицях Угольського масиву Карпатського біосферного заповідника. Поодинокі особини цього виду полювали серед дерев над присадибною ділянкою на околиці с. Мала Уголька. Характерна частота сигналу (близько 30 кГц) і специфічна "мелодія" кажана північного дозволила достовірно ідентифікувати цей вид.

Стосовно Українських Карпат загалом та Карпатського біосферного заповідника, зокрема, це перша за останнє десятиліття реєстрація (остання достовірна знахідка тут датована 1985 р.: див. табл. 3). Варто зауважити, що в Польських Татрах знахідки виду почастишали після запровадження детекторних обліків (Б. Волошин, усне повідомлення) і, отже, можна очікувати на нові знахідки цього виду в межах української частини Східних Карпат. На нашу думку, популяція *Eptesicus nilssoni* в Карпатах за останні десятиліття набула острівного, ізольованого характеру, принаймні, на території України. Очевидно, що відбулось це внаслідок скорочення з півдня основної рівнинної частини його ареалу в Європі.

* Ймовірно, саме цю та інші згадані в таблиці знахідки виду на Черногорі мав на увазі К. Татаринів (1982), вказуючи *Eptesicus nilssoni* для Черногірського масиву Карпатського заповідника.

Таблиця 4. Колекційні екземпляри *Myotis bechsteini* та *Eptesicus nilssoni* з території України
 Table 4. Collected specimens of *Myotis bechsteini* and *Eptesicus nilssoni* from Ukraine

Колекція (облікова серія)	Кількість ка- жанів, екз.	<i>M. bechsteini</i> , екз. (%)	<i>E. nilssoni</i> , екз. (%)
Національний науково-природничий музей (Київ)	840	1 (0,1%)	2 (0,2%)
Зоологічний музей Київського університету (Київ)	298	1 (0,3%)	0 (0,0%)
Державний природознавчий музей (Львів)	292	3 (1,0%)	0 (0,0%)
Разом екземплярів з України в колекціях	1430	5 (0,3%)	2 (0,1%)

Обговорення

Насамперед важливо зауважити, що нові і вкрай важливі факти щодо видового складу, особливостей поширення та біології кажанів нашої фауни отримано завдяки застосуванню нових методів дослідження фауни, зокрема, хіроптерологічних сіток та ультразвукових детекторів. Трудомісткі традиційні обстеження печер не дозволяють отримувати інформацію про дендрофільні види і судити про літнє населення кажанів, тим паче про їхню біологію чи стан чисельності.

Детекторне прослухування ефіру разом з виставленням сіток дозволило за дуже короткий термін встановити наявність та деякі особливості біології двох рідкісних видів, інформація про які в межах найбільш дослідженого хіроптерологами регіону України була вкрай поверховою. Застосування детекторів та сіток дозволяє вивчати види, що уникають печер (насамперед, дендрофілів), проводити пошук та картування місць їх оселення, оцінювати чисельність та розподіл за біотопами.

Досвід роботи з детекторами та сітками засвідчив той факт, що деякі з видів, що вважались дотепер надзвичайно рідкісними, є звичайними мешканцями наших теренів. Так, внаслідок детекторного прослухування та відловів сітками на території окремих ділянок Карпатського біосферного заповідника, зокрема його Угольського масиву, встановлено виразне домінування в літній період пізнього кажана (*Eptesicus serotinus*) та водяної нічниці (*Myotis daubentoni*). Останній вид донедавна вважався одним з найрідкісніших представників регіональної хіроптерофауни, а за результатами традиційних зимових обліків типовими видами-домінантами цієї території були великі нічниці — *Myotis myotis* та *M. blythi* (Покинйчереда, 1997; Загороднюк та ін., 1997). Отже, вже попередні результати літніх обліків дозволили встановити суттєві сезонні зміни видового складу та чисельності кажанів, що становить окрему велику проблему.

Багато рідкісних видів ссавців нашої фауни значаться у її складі формально, на підставі давніх знахідок та спостережень. Нові знахідки двох рідкісних видів кажанів — *Myotis bechsteini* та *Eptesicus nilssoni* — важливі також тому, що підтверджують фактично їх сучасне існування у фауні Карпат та України загалом, однак рівень їх чисельності є одним з найменших серед усіх видів кажанів сучасної фауни. В середньому для них маємо одну реєстрацію за кожні 5–10 р., а їх частка у виборках становить лише 0,3 % (табл. 4). Очевидна необхідність надання охоронного статусу *Eptesicus nilssoni* на рівні сучасної 2 категорії ЧКУ та збереження охоронного статусу *Myotis bechsteini* на рівні 3 категорії.

Подяки

Дослідження проведене за сприяння “Інтерекоцентру” та його голови Л. Проценка (Київ) в межах Проекту МВФ “Інвентаризація фауни хребетних Карпатського біосферного заповідника”. Автори щиро дякують голові Польського Центру хіроптерологічної інформації проф. Б. Волошину (Інститут систематики та еволюції тварин, Краків) за методичну та технічну допомогу в організації

польових досліджень та проф. Ю. Крочку (Ужгородський університет) і проф. М. Ковтуну (Інститут зоології НАНУ, Київ) за критичний аналіз рукопису статті та корисні зауваження щодо його змісту.

- Абеленцев В. И.* О летучих мышах Закарпатской и других западных областей УССР // *Наук. зап. Київ. ун-ту.* — 1950. — 9, вип. 6. — С. 59–74. — (Тр. зоомуз. Київ. гос. ун-та. Т. 2).
- Абеленцев В. І., Попов Б. М.* Ряд рукокрилі, або кажани — Chiroptera. — К. : Вид-во АН УРСР, 1956. — С. 229–446. — (Фауна України; Т. 1. Ссавці. Вип. 1.).
- Браунеръ А.* О летучих мышах Бессарабии и Подоліи // *Тр. Бессарабск. о-ва Естествоиспыт.* — Кишинев, 1911. — 2, вип. 1. — С. 1–2.
- Варгович Р.* Знахідка *Myotis bechsteini* (Mammalia: Chiroptera) в Українських Карпатах // *Вестн. зоології.* — 1997. — 31, № 1–2. — С. 68.
- Дидух Я. П.* Растительный покров Горного Крыма (структура, динамика, эволюция и охрана). — Киев : *Наук. думка*, 1992. — 254 с.
- Загороднюк І., Покин'єреда В., Киселюк О.* Рідкісні види ссавців Карпатського заповідника // *Біорізноманіття Карпатського біосферного заповідника.* — Київ : *Інтерекоцентр*, 1997. — С. 242–244.
- Загороднюк І., Ткач В.* Сучасний стан та історичні зміни чисельності кажанів (Chiroptera) на території України // *Доп. НАН України.* — 1996. — № 5. — С. 137–143.
- Крочко Ю. И.* О находке ночницы длинноухой (*Myotis bechsteini* Kuhl, 1818) в Закарпатской области // *Вестн. зоології.* — 1975. — 9, № 6. — С. 81–82.
- Крочко Ю. И.* Биология длинноухой ночницы (*Myotis bechsteini*) на западе УССР // *Рукокрылые. Материалылы Всес. совещ. по рукокрылым.* — Пенза : Пензен. пед. ин-т, 1990. — С. 80–82.
- Крочко Ю. И.* Рукокрылые Украинских Карпат : Автореф. дис. ... докт. биол. наук. — Киев, 1992. — 34 с.
- Крочко Ю. І.* Біологія кажанка північного в Українських Карпатах: Тез. допов. 47-ї наук. конф. Ужгород. ун-та. Сер. біол. — Ужгород, 1993. — С. 17.
- Покин'єреда В.* Кажани Карпатського заповідника // *Біорізноманіття Карпатського біосферного заповідника.* — Київ : *Інтерекоцентр*, 1997. — С. 271–272.
- Стрелков П. П.* Редкие виды летучих мышей фауны СССР и их охрана // *Редкие млекопитающие фауны СССР.* — М. : Наука, 1976. — С. 50–66.
- Татаринов К. А.* Знахідка довговухої нічниці (*Myotis bechsteini*) на Львівщині // *Наук. зап. Львів. прир. музею АН УРСР.* — 1951. — Т. 1. — С. 198.
- Татаринов К. А.* Новые находки в СССР длинноухой ночницы (*Myotis bechsteini* Kuhl, 1818) // *Зоол. журн.* — 1953. — 32, № 6. — С. 1276–1280.
- Татаринов К. А.* Материалы к экологии некоторых западноевропейских млекопитающих, распространенных на Украине // *Науч. зап. Ужгородск. ун-та.* — Львов : *Изд-во Львов. ун-та*, 1956. — Т. 21. — С. 67–80.
- Татаринов К. А.* Дополнительные сведения о рукокрылых Украины // *Вестн. зоології.* — 1967. — 1, № 6. — С. 68–72.
- Татаринов К. А.* Тваринний світ // *Карпатський заповідник.* — Ужгород : *Карпати*, 1982. — С. 66–94.
- Ткач В. В.* Новые находки рукокрылых, занесенных в Красную книгу УССР // *Вестн. зоології.* — 1987. — 21, № 5. — С. 86.
- Червона книга України.* Тваринний світ. — Київ : *Укр. енцикл.*, 1994. — 464 с.
- Głowacinski Z. (red.).* Polskie czerwona księga zwierząt. — Warszawa : *Panstw. Wydawn. Rolnicze i Lesne*, 1992. — 352 s.